

DEBRECENI REFORMÁTUS HITTUDOMÁNYI EGYETEM
DOKTORI ISKOLA

ARS ELUGENDI -

GYÁSZSZOKÁSOK ÉS RITUALITÁS A MAGYAR
KERESZTYÉN KÖZÖSSÉGEKBEN A XXI. SZÁZAD
ELEJÉN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A ROMÁNIAI
REFORMÁTUS EGYHÁZRA

Doktori (PhD) értekezés a gyakorlati teológia tárgykörében

TÉZISFÜZET

Témavezetők:

Dr. Bodó Sára Anna

Dr. Kis Klára

Készítette: Simon Attila

Debrecen

2025

1. A kutatás célja

A lelkipásztori szolgálat során számtalan olyan kihívással kerülünk szembe, amelyben nem találjuk az eszközt, amellyel az előállt helyzetben hathatósan munkálkodhatnánk. Néhány év szolgálat után azzal szembesültünk, hogy főleg a fiatalabb generáció nem tud mit kezdeni azzal a helyzettel, amikor találkozik a halál valóságával egy közeli hozzátartozója halálakor. Mivel a lelkipásztori szolgálatra készülve a teológiai stúdiumok eligazító információi azt írták elő, hogy a halálesetekkor a lelkipásztor feladata elsősorban a temetési istentisztelet elvégzése, új kihívásnak számított, amikor a határhelyzetben, az exitus beállta után a családtagok azzal az igénnyel fordultak felénk, hogy segítséget nyújtsunk, útmutatást adjunk abban a kérdésben, hogy mi ilyenkor a feladatuk, mit kell tenniük. Ezek a kihívások készítettek arra, hogy elkezdjünk megoldásokat keresni arra nézve, hogy ebben a kérdéskörben egyáltalán kell-e legyen a lelkipásztornak kompetenciája, valóban implikálódnia kell-e ebben a formában is a halállal való szembesítés idején a gyülekezet, szorosabban értve a gyászoló család életfolyamatába, valamint milyen eszközök, lehetőségek állnak a rendelkezésére e szolgálat elvégzéséhez.

Kutatásunknak egyik célkitűzése az volt, hogy egy olyan ívet húzzunk, amely a bibliai kezdeteket a jelennel kapcsolja össze, hogy azon nyomon követhetőkkel váljanak a halállal szembesülő ember megküzdési stratégiái, a gyászszokások. A kutatásunkra és munkánk eredményeire

nézve Elisabeth Kübler-Ross gondolatait találjuk leíró jellegűnek, aki a saját kutatási munkáját számba véve azt vallja, hogy tudományosan az jár el tisztességesen, aki azt írja le, amire rábukkant, s emellett elmagyarázza, hogyan jutott el a végkövetkeztetésig. A tudományosság tehát megkívánja, hogy megvizsgáljuk a meghalás művészetének, az *ars moriendi*nek a kérdését, amely a keresztyénség életében – a gyászritusok mellett – egy rituális folyamatba helyezték bele a halálra készülő, a halállal találkozó embert. Korábban volt tehát olyan időszak, amikor az ember szükségesnek tartotta, hogy olyan útmutatást kapjon, ami segíti őt a halálra való felkészülésben.

A dolgozatunkban tárgyalt ritualitás és rítushasználat akkor nyerhet értelmet, ha mindarra, amire rábukkantunk, reflektálunk, és igyekszünk olyan következtetéseket levonni, amelyek továbbvezethetnek azon az úton, amelyen megoldási stratégiákat alkalmazhatunk és ajánlhatunk a 21. században a halállal találkozó keresztyén embernek. A dolgozatban – a halál valóságával való megküzdés linearitását követve – először a halálra való felkészülés, azaz az *ars moriendi* kérdéskörét tárgyaljuk, és annak lehetőségét, hogy miképpen lehetne ezeknek írott formáját a megváltozott társadalmi és vallásos rendszerben megfogalmazni és elérhetővé tenni. Ezek után az exitust közvetlenül megelőző és azt követő gyászszokások bibliai feltérképezése, a keresztyénségen belüli megmaradása és a jelenre kitekintő alkalmazhatósága kerül vizsgálat alá. A kutatás rendjén érintenünk

kellett különböző teológiai diszciplínákat, de igyekeztünk megőrizni a gyakorlati teológiai fókusz, melynek meghatározója a használhatóság és alkalmazhatóság.

2. A doktori (PhD) disszertáció összefoglalása

A kutatói munkánk lezárásaként megfogalmazhatjuk, hogy a kutatást magát lehetőségnek tekintettük arra, hogy ebben a kérdéskörben vizsgálódhassunk. Nem elégedtünk meg azzal, hogy a gyászhoz kapcsolódó ritualitás és gyászcselekmények lassú eltűnését, annak következményeit vizsgáljuk, hanem kerestük annak lehetőségeit, hogy miképpen lehetne ezeket megtartani és továbbörökíteni, hogy ne csak a régi idők lenyomataiként tekintsünk rájuk, hanem azok létjogosultságát megvizsgálva alkalmas eszközként használhassuk a gyászfolyamat során.

Tisztában vagyunk azzal, hogy ez a kutatás korántsem teljes, hiszen számtalan kérdést vet vagy vethet fel, amelyek remélhetőleg újabb kutatásokat indíthatnak el a gyász témájában, amelyek hozzájárulhatnak a gyászban lévők támogatásához, segítéséhez. Úgy tekintünk dolgozatunkra, mint a zenében a felütésre, amelyet olyan dallam követhet, ami enyhíteni tudja a halál okozta félelmet, veszteséget, fájdalmat abban az *adamban*, akinek mindig ugyanúgy kell szembenéznie a halállal, mint ellenséggel. A legnagyobb segítsége a feltámadásba vetett hite, mert Krisztus legyőzte a halált, de mivel mint

utolsó ellenség töröltetik el a halál, a gyászszokások segítették és segíthetik, hogy a gyász útját végigjárva viselje el az ellenség által kapott sebeket. A kutatásunkat azonban nem zárhatjuk le úgy, hogy annak eligazító eredményeire ne mutatnánk rá.

Az *ars elugendi*, azaz a végiggyászolás képessége nem egy új megközelítése a halállal való szembenézésnek, hanem újraértelmezése annak, amit évezredekken keresztül használtak elődeink, hogy a halál okozta félelmet és a gyászban megélt fájdalmat könnyebben lehessen elviselni. A keresztyénség gyakorlatában régen jelen volt az *ars moriendi*, ami segítette a gyászolókat, de a megváltozott világnézet és gondolkodásmód miatt, a régi gyakorlat nem elegendő, de szükségessége szembeötlő. Hivatkoztunk azokra a szakemberekre, akik teológusként vagy pszichológusként a közelmúltban ennek szükségességére felhívták a figyelmet. Kutatásunk alapján rámutathatunk azokra a gyászszokásokra, amelyek bibliai alappal rendelkeznek és a keresztyénség gyakorlatában végig követhetőek a jelenkorig.

Szükségszerűnek találjuk a lelkipásztori szolgálat során markánsabban megfogalmazni, hogy a halál része az ember életének. Bibliai igéken keresztül rámutathatunk, hogy Isten Igéje állandóan figyelmezteti az embert arra, hogy porból lett és porrá kell lennie (1Móz 3,19), hogy a bűn zsoldja a halál (Róm 6,23) és csak mint utolsó ellenség töröltetik el (1Kor 15,26). A halál létezik, ezért számolnunk kell vele. Fel kell készülni a szembenézésre. Ismerjük a halálhoz való viszonyt

Philippe Ariés munkája alapján, és annak megváltozását. Ma is küzd az ember a halállal, orvosi eszközökkel, azonban így lehetetlen legyőzni. A tapasztalt modern viszonyulás a gyászhoz, nem más, mint a halál tilalma a boldogság megőrzése érdekében, de a boldogság elillan akkor, amikor a halál valósága megéri az embert. Nem harcolni kell a halállal, hanem fel kell készülni a találkozásra. Ha ezt az utat választjuk, akkor a halál lehet bár hirtelen, de soha nem váratlan.

Folyamatosan szem előtt kell tartani ugyanakkor, hogy nemcsak a halál, hanem a feltámadás is része az ember életének. Nem kell harcolnunk a halállal, mert Krisztus már legyőzte feltámadása által. Az Ószövetségben is találkozunk azzal a gondolattal, hogy az ember valamilyen formában tovább él, de úgy tekintettek a halottra, mint aki már nincs többé (Zsolt 103,16), Krisztus azonban ígérete szerint eljön értünk és magához vesz minket, hogy ahol Ő van, mi is ott legyünk. (Jn 14,3). Mi éppen ezért úgy tekintünk a halottra, mint aki már nincs és mégis van. Egy határhelyzet ez, ami sokkol, igyekszünk tartani magunkat, és kézben tartani az eseményeket, és mégis erőtlennek és tehetetlennek érezzük magunkat. A gyász fájdalmának, terhének elviselését mindenekelőtt a feltámadott Krisztusban vetett hit segíti, ezért ebben a legembertpróbálóbb helyzetben kérnünk kell az Úr Jézust: növeld a mi hitünket (Lk 17,5).

A gyászszokások régi és új arcát ismerve rámutathatunk azokra a rítusnyomokra, felvázolhatjuk azt a rituális folyamatot, amelyet a

Szentírásban találunk, és arra, hogy Jézust úgy temették el, ahogyan a zsidóknál szokás temetni (Jn 19,40). Ezért véleményünk szerint beszélhetünk megszokott gyászról és szokatlan gyászról. A témában kutató szakemberek rámutatnak a szokások használatával megélt gyászra, a gyászritusok nyújtotta segítségre és arra, hogy milyen veszélyei lehetnek a szokatlan gyásznak, amelyben figyelmen kívül hagyják vagy elutasítják a gyászritusokat. Megfigyelhettük, hogy még a 21. században is vannak, akik ragaszkodnak a régi rítusokhoz, ami egy jelzés, hogy hasznosnak tartják ezeket a segítő szokásokat. Arra is rámutattunk a szakemberek példáin keresztül, hogy tudatosan vagy tudat alatt régi rítusokat újítanak meg, amelyek hasznos segítségek az elengedés és megtartás határhelyzetében.

Rávilágítottunk, hogy az egyén gyásza a közösség gyásza is. A bibliai személyek is különbözőképpen gyászoltak, láthatjuk Ábrahám, Jákób, József, Jób gyászatát, attól függően, hogy kinek milyen volt a személyisége, a kapcsolata az elhunytal, vagy a lehetősége a gyászra, de a társadalom részvételének fontossága az egyén gyászában ugyancsak megtalálható a Bibliában. (1Krón 19,2; 2Sám 3,31–32) Hivatkoztunk azokra a szakemberekre, akik erről beszámoltak kutatásaikban. Ez útmutatás a gyászolónak, de útmutatás a családnak, a gyülekezeteknek, a társadalomnak. A gyász közösségi megélésének lehetőségeit teremttették meg a gyászszokások, amelyben meg kell maradnia az egyén

intimitásának a gyászban, de nem kell elkülönülnie, hogy magában gyászoljon.

Polcz Alaine gondolatát követve megfogalmazhatjuk, hogy fontos az együttlét a távozóval, ami jelenti a részvételt a haldoklás folyamatában, a lelkipásztor meghívásának lehetőségét, az úrvacsora lehetőségét, a hagyatkozás, a búcsúzás, az elválás tudatosítását. Az új haldokló- és kísérőszerep helyett, a régi szerepek hasznosságát felmutathatjuk. Hasonlóan hangsúlyos a végiggyászolás folyamatában az együttlét az eltávozottal, ami a test ellátását, a virrasztó és a tor nyújtotta lehetőségeket, a sírás általi érzelemkifejezést, a tárgyak koporsóba tételét, hamvasztás kérdését, a tükör letakarását, az óra megállítást, a szemfedő kivágását, és ezen rítusok jelentéstartalmát, amit a dolgozatban tárgyaltunk.

A dolgozat megfigyeléseit alapul véve állapítjuk meg, hogy fontos az együttlét a gyász további folyamatában. A lelkipásztorral együtt készülés a temetésre, hogy az méltó legyen, temetési szertartás még a hamvasztás előtti lehetősége, hírharang, fekete zászló, fekete ruha, gyászszalag, mint a Victor Turner által megfogalmazott *communitas* vállalása és megélése, hangsúlyos a gyászidő fontossága, amelynek elodázása vagy lerövidítése befolyásolja a gyász megélését.

Megfogalmazhatjuk, hogy van segítség a gyászban, amelyeket használhat a gyászoló, ha szükségét érzi. Ilyenek a családi, baráti közösségek, a gyülekezeti közösség, a lelkipásztor mint kísérő és

lelkigondozó, gyászhoz köthető könyvek, a gyászcsoporthoz való csatlakozás lehetősége, gyászterapeuták szakértelme szintén komoly segítség lehet a végiggyászolás folyamatában.

3. Tézisek a nyilvános disputára

1. A disszertáció bevezet egy új fogalmat, az ars elugendi kifejezést, ami azért szükségszerű, hogy a gyászfolyamatot tekintve, ne csak a gyász feldolgozása, hanem a gyászra való felkészülés is fókuszpontba kerüljön. Természetesen nem szakítható el az ars moriendi jelenségétől, de a halálfogadásban és a gyászfolyamat során hangsúlyt fektet a gyászra való felkészülésre, valamint a gyászfolyamatban való előrehaladásra a gyászszerzők gyakorlása által is.

2. A rítusok a történelem kezdetétől fogva részei az emberi életnek. A gyászban is jelentőséggel bírnak, hiszen segíthetik a gyászmunkát. Ezt igazolja, hogy már a bibliai szövegekben is találkozunk gyászirítusokkal. Szépen példázza ezt Ábrahám és Jákób gyásza, a Jairus leánya vagy a Tábita halálakor feljegyzett gyászirítusok megléte. A zsidó-keresztény hagyományban végig követhető a gyász ritualitása. A gyászfolyamathoz kapcsolódó kutatások igazolják – a gyászirítusok ismétlődése, biztonsága, vezetése, a közösség bevonása – a rítusok életképességét, hatékonyságát, amelyek azonban az utóbbi időkben marginalizálódtak. A rítusok figyelmen kívül hagyása és kiüresedése hozzájárult a gyászfolyamat megváltozásához.

3. Az egyháznak és a gyülekezeteknek lehetősége és felelőssége tanítani direkt és indirekt módon a végiggyászolás képességét. A direkt mód alatt a közvetlen tanítást értjük – igehirdetés, bibliaóra, tematikus alkalmak –, az indirekt mód a tapasztalatszerzést jelenti a mások gyászában való részvétel által. A tanítói szolgálatnak e szegmensében a lelkipásztoroknak hangsúlyozottan fontos a szerepük. A Szentíráshoz kapcsolódva az *ars moriendi*, az *ars elugendi* és a gyászszokások alapvetően meghatározhatják a halállal való szembesülést és a gyászfolyamat felvállalását.

4. Az a vélemény, hogy a 21. század embere tabuként kezeli a halált, felülvizsgálatra szorul. A jelenkorban a halálhoz és a meghaláshoz való viszony nagyon sok emberben a háritást indukálja. Azonban legtöbbször nem tabuként gondolkodnak a halálról, csak nem tudják hogyan kezeljék a biológiai halál valóságát, a halállal való találkozást, és nem ismerik a megküzdési stratégiákat.

5. Társadalmunkban a temetési alkalmakon az egyház jelenléte nem egyértelmű. Az egyház mégsem tekinthet úgy magára, mint aki csak „meghívott vendég”, hiszen a temetés egyházi keretekben mélyre ható segítséget nyújthat a halál elfogadásában, a keresztyén hit reménységének felismertetésében és ezáltal a gyász folyamatának segítésében. Az egyház önképéhez hozzátartozik, hogy speciális szolgálatával a halál általi veszteség elfogadásának és a gyász segítésének eszköze legyen.

4. Summary of the PhD dissertation

Title: ARS ELUGENDI – Mourning Customs and Rituals in Hungarian Christian Communities at the Beginning of the 21st Century, with Special Reference to the Reformed Church in Romania

At the end of our research work, we can state that we consider research itself as an opportunity, that we could investigate this issue. Not content with examining the slow disappearance of rituals and mourning rites related to mourning and its consequences, we were looking for ways to preserve and pass them on, so that we could not only see them as imprints of old times, but by examining their *raison d'être*, we could use them as suitable tools during the grieving process.

We are aware that this research is far from complete, as it raises or may raise countless questions, which hopefully can trigger new research on the topic of grief, which can contribute to supporting and helping those in bereavement. We see our thesis as the beat in music, followed by a melody that can alleviate the fear, loss, and pain caused by death in an *adam* who always has to face death as an enemy. His greatest help is the faith in the resurrection, because Christ conquered death, but since death is wiped out as the last enemy, the habits of mourning have helped and can help him to endure the wounds received by the enemy on the path of grief. However, we cannot conclude our research without pointing out its necessary results.

The *Ars Elugendi*, or ability to mourn through it, is not a new approach to facing death, but a reinterpretation of what our ancestors used for thousands of years to make the fear of death, and the pain experienced in grief easier to bear. In the practice of Christianity, *Ars Moriendi* used to be present, which helped the bereaved, but because of the changed worldview and way of thinking, the old practice is not enough, but its necessity is noticeable. We have referred to professionals who, as theologians or psychologists, have recently called attention to the need for this. Taking this research into account, we can point out those mourning practices that have a biblical basis and can be traced in Christian practice to the present day.

In pastoral ministry we find it necessary to express more emphatically that death is part of human life. Through biblical passages we can point out that God's Word constantly warns man that he was made of dust and must be turned to dust (Gen 3,19), that the wages of sin is death (Rom 6,23) and will be wiped out only as the last enemy (1Cor 15,26). Death is, so we have to reckon with it. You have to be prepared to face it. We know the relationship to death based on the work of Philippe Aries and how it changed. Even today man struggles with death and medical means, but it is impossible to overcome it this way. The experienced modern attitude towards grief is nothing more than a ban on death in order to preserve happiness, but happiness evaporates when the reality of death touches a person. It is not necessary to fight death, but to prepare for the

encounter. If we choose this path, death may be sudden but not unexpected.

At the same time, it must be constantly borne in mind that not only death but also resurrection is part of human life. We do not have to fight death, because Christ has already overcome him through his resurrection. In the Old Testament, too, we find the idea that man lives on in some form, but that the dead are seen as no longer (Psalm 103,16), but through the certainty and promise of Christ's resurrection, he will come and receive us so that where he is, we may also be there. (John 14,3) That is why we regard the dead *as no longer and yet they are*. It's a borderline situation that shocks us, we try to keep ourselves and control events, and yet we feel powerless and helpless. Above all, faith in the risen Christ helps us to endure the pain and burden of grief, so in this most trying situation we must ask the Lord Jesus: increase our faith. (Luke 17,5)

By knowing the old and new faces of mourning customs, we can point out the traces of ritual, outline the ritual process we find in Scripture, and that Jesus was buried as it is customary for Jews to bury him. (John 19,40) Therefore, in our opinion, we can talk about *usual mourning* and *unusual mourning*. Experts in the field point to the use of customary grief, the help provided by mourning rites, and the dangers of unusual mourning in which mourning rites are ignored or rejected. We have observed that even in the 21st century, there are people who adhere to old rites, which is an indication that they find these helping habits useful. We also pointed out

on the example of professionals that consciously or subconsciously, they renew old rites, which are useful help in the borderline situation of letting go and keeping.

We pointed out that it is also the grief of the individual, the grief of the community. Biblical figures also mourned differently, we can see the grief of Abraham, Jacob, Joseph, Job, depending on one's personality, relationship with the deceased, or the possibility of mourning, but the importance of social participation in one's grief is also found in the Bible. (1Chron 19,2; 2Sam 3,31-32) We referred to experts who reported this in their research. It is guidance to the bereaved, but it is also guidance to the family, to the church, to society. Mourning habits have created opportunities for communal experience of grief, in which the intimacy of the individual must remain in grief, but at the same time his separation is not adequate to mourn within himself.

Following the idea of Alaine Polcz, we can formulate that it is important to be together with the departing person, which means participation in the process of dying, the possibility of inviting the pastor, the possibility of communion, the awareness of bequest, saying goodbye and taking away. Instead of the new dying role and accompanying role, we can show the usefulness of the old roles. Similarly, in the process of mourn through it, the intercourse with the departed is emphasized, which means the care of the body, the possibilities offered by the vigil and the throat, the expression of emotion through crying, the placing of objects

in coffins, the question of cremation, the covering of the mirror, the stopping of the clock, the cutting out of the eye covering, and the meaning of these rites, which we discussed in the thesis.

Taking into account the results of the thesis, it is important to be together in the further process of mourning. Preparing together with the pastor for the funeral to make it "worthy", the possibility of a funeral ceremony before cremation, a news bell, a black flag, a black dress, a mourning ribbon, as a commitment and living of the *communitas* formulated by Victor Turner, emphasizing the importance of the mourning period, the postponement or shortening of which affects the experience of mourning.

We can point out that there are help in grief, that can be used by the bereaved person if they feel the need. Such as family and friend communities, the church community, the pastor as an accompaniment and counsellor, books related to grief, the possibility of bereavement groups, the expertise of bereavement therapists can also be a great help in the process of mourn through it process.

5. Theses for the public dispute

1. The dissertation introduces a new term, *ars elugendi*, which is necessary to focus not only on the process of grieving, but also on the preparation for grief. Of course, it cannot be separated from the phenomenon of *ars moriendi*, but it also emphasizes the preparation for

mourning in the reception of death and the mourning process, as well as the progression through the mourning process by practicing mourning rituals.

2. Rites have been part of human life since the beginning of history. They are also important in mourning, as they can help in the grieving process. This is confirmed by the fact that we find mourning rites in biblical texts. Examples of this are the mourning of Abraham and Jacob, the mourning rites recorded at the death of the daughter of Jairus and of Tabitha. In the Judeo-Christian tradition, the ritual of mourning can be traced throughout. Researches related to the process of mourning confirm – repetition, security, leadership, community involvement - the viability and effectiveness of mourning rites, which have, however, been marginalized in recent times. The disregard for rituals and their disuse has contributed to changes in the mourning process.

3. The church and the congregations have the opportunity and responsibility to teach, directly and indirectly, the ability to mourn through it. The direct mode is face-to-face teaching – preaching, Bible study, thematic sessions –, and the indirect mode is experiential through participation in the grief of others. In this segment of the teaching ministry, the role of the pastor is emphasized. About Scripture, the *ars moriendi*, *ars elugendi*, and mourning practices can be fundamental in determining the confrontation with death and the embracing of the mourning process.

4. The opinion, that people in the 21st century treat death as taboo, needs to be revised. In the present day, the relationship to death and dying induces in many people a sense of rejection. However, most people do not think of death as taboo, they just do not know how to deal with the reality of biological death, the encounter with death, and they do not know coping strategies.

5. In our society, the presence of the church at funerals is not evident. However, the church should not see itself as a "guest", because funerals in a church environment can be a profound help in accepting death, in recognizing the hope of the Christian faith and thus in helping the grieving process. It is part of the church's self-image to be, through its special ministry, an instrument for accepting loss through death and helping people to grieve.

6. A doktori kutatás tárgyköréhez kapcsolódó publikációk jegyzéke

MTMT azonosító: 10093421

1. Simon Attila: Az ember instabil és stabil állapota. A halál és örök élet fogalma Kálvinnál
REFORMÁTUS SZEMLE 115:(5) pp. 533-546. (2022)
2. Simon Attila: Egy református ars moriendi
STUDIA DEBRECENI TEOLÓGIAI TANULMÁNYOK
2022:(2) pp. 75-86. (2022)

3. Simon Attila: Siratóénekek és jajmondások az ószövetségi irodalomban

REFORMÁTUS SZEMLE 112:(3) pp. 229-243. (2019)